

Boris Vouchchev

(Αναπληρωτής καθηγητής ΝΕ γλωσσολογίας, Πανεπιστήμιο Σόφιας)

Βοηθήματα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας στη Βουλγαρία μέχρι την απελευθέρωση της χώρας από την οθωμανική κυριαρχία (1878)

Grammars, Dictionaries and other Greek teaching resources in Bulgaria till the liberation from the Ottoman Domination (1878)

Abstract

In this paper we present the cultural and educational situation in Bulgaria during the first half of the 19th century. The main part of the research is concentrated on the analysis of the grammars, dictionaries and other Greek language learning resources, written by Bulgarians till the Liberation from Ottoman Domination (1878). The object of our research was the old imprinted books, as well as the manuscripts, covering the mentioned criteria.

Key words: Greek language, Bulgaria, Ottoman rule, grammars, dictionaries, other learning resources.

A. Εισαγωγή

Κατά τον 17^ο -18ο αιώνα άρχισε η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων εντός και εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έμπειροι ναυτικοί, οι Έλληνες άρχισαν να ασχολούνται δραστήρια με εμπόριο σ' όλη την περιοχή της Μεσογείου. Σ' αυτή τη σημαντική ανάπτυξη συνέβαλαν οι Έλληνες που ζούσαν στο εξωτερικό, σχηματίζοντας μεγάλες ελληνικές παροικίες στη Βενετία, την Αγκώνα, τη Λειψία, το Κίεβο, τη Μόσχα, το Ιάσιο, το Βουκουρέστι κτλ. Ζώντας στις αναπτυγμένες δυτικές χώρες, οι Έλληνες έμποροι και ναυτικοί είχαν τη δυνατότητα να γνωρίσουν από κοντά τα νέα πνευματικά κινήματα της Ευρώπης και κυρίως να μνηθούν στις ιδέες του Διαφωτισμού. Η Γαλλική Επανάσταση επίσης έπαιξε σημαντικό ρόλο για την εμφάνιση των φιλελεύθερων ιδεών ανάμεσα στους εκπροσώπους της αναδύμενης ελληνικής αστικής τάξης. Η ελευθερία και η παιδεία αποτελούσαν μελήματα πρωτίστης σημασίας. Οι Έλληνες του εξωτερικού διέθεταν αρκετά χρήματα και δε δίσταζαν να τα ξοδεύουν για την ίδρυση σχολείων στο υπόδουλο ελληνικό κράτος. Ξακουστά ήταν τα σχολεία των Ιωαννίνων, της Αθήνας, της Χίου, της Μοσχόπολης, της Πάτμου, της Σμύρνης, των Κυδωνιών, η Αθωνιάς Ακαδημία και πολλά άλλα.

Η ελληνική παιδεία και η ελληνική γλώσσα κυριαρχούσαν στο βουλγαρικό πνευματικό χώρο από τα τέλη περίπου του 18ου αιώνα μέχρι το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου. Οι αιτίες γι' αυτό το φαινόμενο είναι πολλαπλές. Η πρωιμότερη επικοινωνία των ελληνικής αστικής τάξης με την υπόλοιπη Ευρώπη συνέβαλε στη διείσδυση των νέων ευρωπαϊκών πολιτικών ιδεών στην Ελλάδα, τη δημιουργία ενός απελευθερωτικού προγράμματος, τη μεταρρύθμιση της παιδείας σε κοσμική βάση, την ανάδειξη μιας πλειάδας διανοουμένων, οι οποίοι σπούδασαν στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Όλη αυτή η πνευματική κίνηση επηρέασε τις ελληνικές κοινότητες

στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και έτσι προκάλεσε το ενδιαφέρον των φιλομαθών Βουλγάρων. Τα ελληνικά σχολεία έλκυαν τους συμπατριώτες μας με τις σύγχρονες μεθόδους και τα μοντέρνα προγράμματά τους, τα οποία απείχαν παρασάγγας από το κρυφό σχολείο που ήταν το πλέον διαδεδομένο “εκπαιδευτικό ίδρυμα” στη χώρα μας στα τέλη του 18ου αιώνα. Πολλοί Βούλγαροι διαφωτιστές φοίτησαν στις ελληνικές σχολές και, επιστρέφοντας στη Βουλγαρία, άρχισαν να διδάσκουν τα ελληνικά, ιδρύοντας τα πρώτα κοσμικά σχολεία στην χώρα, τα λεγόμενα ελληνοβουλγαρικά σχολεία.

Τα ελληνοβουλγαρικά σχολεία είναι ένα σημαντικό φαινόμενο, το οποίο άλλαξε ριζικά την πνευματική κατάσταση και την πολιτική σκέψη των Βουλγάρων στα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα. Η εμφάνιση των σχολείων αυτών οφείλεται σε πολλούς παράγοντες, ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζουν η έλλειψη (στα τέλη του 18ου - αρχές του 19ου αιώνα) βουλγαρικών σχολείων, διδακτικών βιβλίων και δασκάλων με την απαραίτητη προετοιμασία και η ύπαρξη ελληνικών κοσμικών σχολείων στη Βουλγαρία, λόγω της παρουσίας ελληνικών κοινοτήτων σε ορισμένες πόλεις της χώρας¹.

Σύμφωνα με την Αλεξίεβα², τα ελληνικά σχολεία είχαν εξαιρετική σημασία για την πορεία της βουλγαρικής παιδείας για τους εξής λόγους:

α) στα σχολεία αυτά για πρώτη φορά στην εποχή της Τουρκοκρατίας οι Βούλγαροι αποκτούσαν κοσμική μόρφωση

β) στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία προετοιμάζονταν στελέχη, τα οποία αργότερα εφήρμοζαν σε άλλα μέρη της χώρας την σύγχρονη τότε αλληλοδιδασκτική μέθοδο

γ) εκτός από τα ελληνικά, στα σχολεία αυτά διδάσκονταν και τα βουλγαρικά

δ) τα ελληνικά σχολεία εξασφάλιζαν στους Βούλγαρους λογίους πρόσβαση στα ελληνικά γυμνάσια και λύκεια, συμβάλλοντας στην αναβάθμιση των γνώσεών τους.

Σχεδόν όλη η πρώτη γενιά διανοουμένων του Βουλγαρικού Διαφωτισμού φοίτησε και ύστερα δίδαξε στα εν λόγω σχολεία. Το πρώτο ελληνοβουλγαρικό σχολείο ιδρύθηκε στην πόλη Σβιστόφ (1815) και πρώτος δάσκαλος στο σχολείο αυτό ήταν ο Εμμανουήλ Βασκίντοβιτς (Βασκίντοβιτς) από το Μελένικο, απόφοιτος της Αυθεντικής Ακαδημίας του Βουκουρεστίου. Ύστερα, ελληνοβουλγαρικά σχολεία ιδρύθηκαν σε πολλές πόλεις της χώρας, στο Κότελ, το Τίρνοβο, το Σλίβεν, το Κάρλοβο, στην Αχρίδα κτλ. Απόφοιτοι αυτών των σχολείων ήταν επιφανείς λογιοί και διαφωτιστές, όπως Ο Γκεόργκι Ρακόφσκι, ο Ιβάν Σελιμίνσκι, ο Πέταρ Μπερόν, ο Ντόμπρι Τσίντουλοφ, ο Κωνσταντίνος Φώτινοφ, ο Ιβάν Μπογκόροφ, ο Ιλλαρίων Μακαριοπόλσκι κ.ά. Πολλοί απ’ αυτούς είναι συντάκτες των βοηθημάτων εκμάθησης της ελληνικής, τα οποία αναλύονται αμέσως παρακάτω.

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΕΣ, ΛΕΞΙΚΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ ΕΚΜΑΘΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1878³

¹ Alexieva, 1979: 157.

² Ο.π., σ. 165.

³ Στην παρουσίαση που ακολουθεί εξετάζονται μόνο τα βοηθήματα, τα οποία συντάχτηκαν από Βούλγαρους κατά την εποχή του Βουλγαρικού Διαφωτισμού. Χάριν ευκολίας διαίρεσαμε τα βοηθήματα σε παλιά έντυπα βιβλία και χειρόγραφα. Μέσα σε καθεμία απ’ αυτές τις κατηγορίες τα βοηθήματα κατατάχτηκαν σύμφωνα με το περιεχόμενό τους (γραμματικές, λεξικά κτλ.) και σύμφωνα με την χρονολογία έκδοσης (ή ολοκλήρωσης, εάν πρόκειται για χειρόγραφα).

B. Παλιά έντυπα βιβλία

B.1. Γραμματικές

1. Εισαγωγή στην ελληνική φωνητική του Νεοφύτου Ρίλσκι, Βελιγράδι 1835.
2. Γραμματική της αρχαίας ελληνικής του Εμμανουήλ Βασκίντοβιτς, Στεφανούπολη 1837.
3. Γραμματική της αρχαίας ελληνικής του Κωνσταντίνου Φώτινοφ, Σμύρνη 1838.
4. Γραμματική της αρχαίας ελληνικής του Φιλίππου Βελιέφ, Κωνσταντινούπολη 1860.

Για πρακτικούς λόγους, ανάμεσα στις γραμματικές κατατάσσω την εισαγωγή στην ελληνική φωνητική του Ν. Ρίλσκι (*Kratkoe i jasnoe izlozenie [...]*). Το βιβλίο αυτό αρχίζει μ' έναν πρόλογο, στον οποίο ο συντάκτης αποδεικνύει τις ωφέλειες από το να μάθει κανείς τα ελληνικά. Το πρώτο κεφάλαιο (*Za razdelenieto na pismenata*) ασχολείται με τη διαίρεση των ελληνικών γραμμάτων, το δεύτερο με τις ονομασίες και την προφορά των φθόγγων, το τρίτο με τον συλλαβισμό, το τέταρτο – με τον τονισμό και, τέλος, το πέμπτο κεφάλαιο έχει ως αντικείμενο ανάλυσης την ονομασία των λέξεων κατά τον αριθμό των συλλαβών τους.

Οι γραμματικές του Ε. Βασκίντοβιτς και του Κ. Φώτινοφ, γραμμένες σε μία ακραία αρχαϊζουσα, ασχολούνται αποκλειστικά με την αρχαία ελληνική. Το βιβλίο του Ε. Βασκίντοβιτς διαιρείται σε τέσσερα βιβλία, από τα οποία το πρώτο εξετάζει τα οκτώ μέρη του λόγου (περιλαμβάνει έναν πλήρη και λεπτομερή πίνακα των ανώμαλων ρημάτων), στο δεύτερο βιβλίο εξετάζονται οι κανόνες συλλαβισμού, τονισμού, στίξης, κλίσης των ουσιαστικών και των ρημάτων. Το τρίτο βιβλίο αποτελεί εισαγωγή στο συντακτικό της αρχαίας ελληνικής, ενώ το τέταρτο αναλύει τα διάφορα σχήματα του λόγου (έλλειψη, μετάθεση κ.ά.). Η γραμματική του Κ. Φώτινοφ έχει διαφορετική δομή: το α' μέρος εξετάζει τα μέρη του λόγου, το β' μέρος ασχολείται με τη σημασία των ουσιαστικών και με τα χαρακτηριστικά των αρχαίων ελληνικών διαλέκτων και το γ' μέρος αναφέρεται στον συλλαβισμό, τον τονισμό και την προσωδία της αρχαίας ελληνικής. Η γραμματική του Φώτινοφ συντάχτηκε χωρίς να ακολουθούνται κάποιες βασικές αρχές' αναφέρονται πολλοί περιττοί όροι και πληροφορίες, ενώ οι οδηγίες για την πρακτική χρήση των κανόνων είναι ελάχιστες. Δεν είναι τυχαίο ότι το βιβλίο δεν έτυχε θερμής υποδοχής και επωλείτο πολύ δύσκολα⁴.

Αντιθέτως, η γραμματική του Φιλίππου Βελιέφ, γραμμένη εξ ολοκλήρου στα βουλγαρικά είναι κατά τη γνώμη μας το καλύτερο βοήθημα εκμάθησης της αρχαίας και εν μέρει της νέας ελληνικής, το οποίο τυπώθηκε στη Βουλγαρία μέχρι την απελευθέρωση της Βουλγαρίας από τον τουρκικό ζυγό. Προφανώς ο Βελιέφ όχι μόνο ήξερε πολύ καλά τα ελληνικά, αλλά και χρησιμοποίησε για τη σύνταξη της γραμματικής του έγκυρα ελληνικά βοηθήματα. Η εύχρηστη διάρθρωση της διδακτικής ύλης αποδεικνύει ότι ο Βελιέφ διέθετε πολύχρονη διδακτική πείρα στη διδασκαλία της ελληνικής στα βουλγαρικά σχολεία. Το βιβλίο εξετάζει τη φωνητική και τη μορφολογία της αρχαίας ελληνικής, την παραγωγή των λέξεων, τη στίξη, ενώ στο τέλος του μπορεί να βρει κανείς έναν χρήσιμο πίνακα των δασυμένων λέξεων. Στη γραμματική αυτή για πρώτη φορά γίνεται προσπάθεια μετάφρασης της ελληνικής γραμματικής ορολογίας στα βουλγαρικά, καθώς ο συντάκτης δημιούργησε πολλά

⁴ Shishmanov, 1926: 639.

εύστοχα αντίστοιχα των δυσμετάφραστων ελληνικών όρων.

B.2. Λεξικά

1. Λεξικό του Μιχαήλ Πάβλεφ (πρόλογος του Αλεξάντερ Ζίφκοφ), Βουκουρέστι 1855.
2. Λεξικό του Θεόδωρου Χρούλεφ, Βραΐλα, 1863.

Τα δύο αυτά μικρά λεξικά (το πρώτο 62 σελίδων, το άλλο 23 σελίδων) είναι στην ουσία λεξικά ξένων λέξεων στη βουλγαρική γλώσσα. Στο πρώτο ερμηνεύονται τουρκικές και ελληνικές λέξεις, ενώ στο δεύτερο περιλαμβάνονται ερμηνείες ελληνικών, γαλλικών, λατινικών, τουρκικών, αραβικών, ισπανικών, εβραϊκών και ιταλικών λέξεων. Και στα δύο λεξικά παρατηρείται μια προσπάθεια των συντακτών τους να βρουν εύστοχα αντίστοιχα διαδεδομένων στα βουλγαρικά ελληνικών λέξεων, με σκοπό να καθαριστεί η βουλγαρική από τα ξένα δάνεια (ο γλωσσικός καθαρισμός αναφέρεται ρητά ως σκοπός στον πρόλογο του Αλεξάντερ Ζίφκοφ). Σημειωτέον ότι η έκδοση αυτών των λεξικών έγινε στην περίοδο μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο (το πρώτο εκδόθηκε αμέσως πριν το τέλος του πολέμου), η οποία περίοδος χαρακτηρίζεται από την όλο και πιο περιορισμένη χρήση της ελληνικής στη βουλγαρική κοινωνία και την αντικατάστασή της από άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες και κυρίως από τη γαλλική.

B.3. Ελληνοβουλγαρικοί διάλογοι

1. Ελληνοβουλγαρικοί διάλογοι και λεξικό του Χριστάκι Πάβλοβιτς, Βελιγράδι, 1835.
2. Ελληνοβουλγαρικοί διάλογοι του Θεοδοσίου Σιναΐτη, Θεσσαλονίκη, 1841.
3. Ελληνοβουλγαρικοί διάλογοι του Κωνσταντίνου Φώτινοφ, Σμύρνη, 1845.
4. Ελληνοβουλγαρικοί διάλογοι και λεξικό του Θωμά Κράλεφσκι, Κωνσταντινούπολη, 1850.
5. Ελληνοβουλγαρικοί διάλογοι και λεξικό αγνώστου συντάκτη, Κωνσταντινούπολη, 1858.
6. Ελληνοβουλγαρικοί διάλογοι και λεξικό του Ντραγκάν Μάντσεφ, Ζέμουν, 1862.

Εύκολα μπορεί να παρατηρήσει κανείς πως από τα συνολικά 12 έντυπα βιβλία το μισό αποτελείται από ελληνοβουλγαρικούς διαλόγους. Προφανώς στην προκειμένη περίοδο αυτά τα βιβλία ήταν ο πλέον διαδεδομένος τρόπος εκμάθησης της ελληνικής. Μερικά από τα κείμενα των έντυπων διαλόγων είχαν χρησιμοποιηθεί από άλλους συντάκτες βοηθημάτων (βλ. τα χειρόγραφα που αναλύονται παρακάτω). Επίσης πρέπει να σημειωθεί πως όλα τα κείμενα τεσσάρων εκ των έξι αυτών βοηθημάτων (εξαιρούνται τα βιβλία του Χ. Πάβλοβιτς και του Ν. Μάντσεφ) έχουν τυπωθεί με εκκλησιαστικούς σλαβονικούς χαρακτήρες· αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο σκοπός αυτών των βοηθημάτων ήταν ο αναγνώστης να μάθει ορισμένες φράσεις και τις καταστάσεις επικοινωνίας, στις οποίες χρησιμοποιούνται, χωρίς να εμβαθύνεται στους περίπλοκους κανόνες της ελληνικής ορθογραφίας. Η γραφή, οι κανόνες ανάγνωσης των ελληνικών γραμμάτων, καθώς και η προφορά των ελληνικών φθόγγων εξετάζονται μόνο στα βοηθήματα του Χ. Πάβλοβιτς, του Κ. Φώτινοφ και του Ν. Μάντσεφ.

Εκτός από τα παράλληλα κείμενα, τα περισσότερα βοηθήματα (με εξαίρεση αυτά του Κ. Φώτινοφ και του Θ. Σιναΐτη) περιλαμβάνουν θεματικά λεξικά (το μεγαλύτερο - 1200 περίπου λέξεων - βρίσκεται στο βιβλίο του Χ. Πάβλοβιτς), στα οποία αναφέρονται λέξεις καθημερινής χρήσεως, ονομασίες των φυσικών φαινομένων και των ουράνιων σωμάτων, των ημερών της εβδομάδας, των

αριθμητικών κτλ. Στο λεξικό του Χ. Πάβλοβιτς αναφέρονται επίσης έννοιες της γεωγραφίας, της θεολογίας, παροιμίες και γνωμικά., δηλαδή λέξεις και φράσεις που είναι εντελώς απαραίτητες, για να μπορέσει ο αναγνώστης, χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα στα ελληνικά, να δημιουργήσει πρωτότυπα (δικά του) κείμενα σε παρόμοιες καταστάσεις επικοινωνίας.

Ως προς το περιεχόμενο των ίδιων των διαλόγων πρέπει να σημειώσουμε ότι μόνο το βιβλίο του Θ. Σιναΐτη δεν περιλαμβάνει παράλληλα κείμενα που αντικατοπτρίζουν καταστάσεις επικοινωνίας της καθημερινής ζωής. Το βιβλίο αυτό παρουσιάζει με ακρίβεια το κείμενο του τετράγλωσσου λεξικού του Δανιήλ Μοσχοπολίτη⁵, με τη διαφορά ότι λείπει το αλβανικό και το ρουμάνικο κείμενο. Στην απόδοση του ελληνικού κειμένου υπάρχουν πολλά λάθη, τα οποία οφείλονται είτε σε απροσεξία, είτε σε μη επαρκή γνώση της ελληνικής.

Τα υπόλοιπα βοηθήματα περιλαμβάνουν διαλόγους με εντελώς πρακτικό χαρακτήρα, οι οποίοι αναφέρονται σε καταστάσεις επικοινωνίας όπως γνωριμία, γεύμα, περίπατος με φίλο, στο καφενείο, διάλογος μεταξύ αφέντη και υπηρέτη κ.ο.κ. Στο βιβλίο του Χ. Πάβλοβιτς μπορεί να βρει κανείς πέντε “εξειδικευμένα” παράλληλα κείμενα με τίτλους «Εκ της γεωγραφίας», «Εκ της θεολογίας», «Παροιμίες κοινά», «Υγιεινά παραγγέλματα» και «Ηθικά παραγγέλματα», όπου αναφέρονται ονομασίες γεωγραφικών φαινομένων, έννοιες της θεολογίας και πολλές παροιμίες και γνωμικά. Ενδιαφέρον έχει και το τελευταίο μέρος του βιβλίου του Κ. Φώτινοφ, το οποίο περιλαμβάνει δίγλωσσο (στα βουλγαρικά και στα ελληνικά) εγχειρίδιο εμπορικής αλληλογραφίας, όπου δίνονται πρότυπα σύνταξης εμπορικών εγγράφων. Αυτό το βοήθημα πρέπει να ήταν πολύ χρήσιμο στους αναγνώστες, οι οποίοι, παρόλο που δε διέθεταν επαρκείς γνώσεις της ελληνικής, μπορούσαν να συντάξουν τα έγγραφα που χρειάζονταν, βάσει των υποδειγμάτων του βιβλίου.

Σχεδόν σ’ όλα αυτά τα βοηθήματα χρησιμοποιείται η απλή καθαρεύουσα, η γλώσσα των μορφωμένων αστών και εμπόρων της εποχής εκείνης, καθώς πουθενά δεν παρατηρούνται γλωσσικές ακρότητες και τάση προς περιττό εξαρχαϊσμό της γλώσσας, επειδή τα κείμενα αυτά είχαν πρακτικούς σκοπούς. Η δημοτική χρησιμοποιείται μόνο σε μερικές από τις παροιμίες και τα γνωμικά του Χ. Πάβλοβιτς, καθώς και σε μερικά από τα θεματικά λεξικά, όπου συχνά βρίσκουμε ουσιαστικά, επίθετα και επιθετοποιημένες μετοχές της δημοτικής. Τα ελληνικά κείμενα του βιβλίου υπ’ αριθμόν 5 έχουν γραφτεί σε βορειοελληνικό ιδίωμα (πρβλ. φράσεις όπως “Αυτό το άλογο δε με άρεσε” κ.ά.).

Γ. Χειρόγραφα

Γ.1. Γραμματικές και συντακτικά

1. Γραμματική της καθαρεύουσας του Ράινο Ποπόβιτς, 1828.
2. Γραμματική της καθαρεύουσας άγνωστου συντάκτη, 1840.
3. Συντακτικό της καθαρεύουσας του Παναγιώτη Ντόμπροβιτς, 1843.
4. Συντακτικό της καθαρεύουσας του Δημήτρη Πόππετροφ, 1845.

Το χειρόγραφο του Ρ. Ποπόβιτς, γραμμένο στα ελληνικά, αποτελείται από σκόρπιες σημειώσεις για τη σύνταξη γραμματικής της καθαρεύουσας. Το καθένα από

⁵ Βλ. Κωνσταντακοπούλου 1988, Pogorelov 1925.

τα 16 τετράδια εξετάζει διάφορα γραμματικά φαινόμενα, δίχως σχέση μεταξύ τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προτάσεις που αναφέρονται ως παραδείγματα των συγκεκριμένων γραμματικών κανόνων. Συνήθως δίνονται δύο παραλλαγές μιας και ίδιας πρότασης: η μία είναι στην απλή καθαρεύουσα («θέμα απλούν»), η άλλη – σε μία ακραία μορφή της καθαρεύουσας (στην οποία αφιερώνεται η γραμματική), η οποία προσεγγίζει περισσότερο την αρχαία ελληνική («θέμα ελληνικόν»). Η απλή καθαρεύουσα εμφανίζεται μόνο στα παραδείγματα αυτά, αλλά η μορφολογία της δεν εξετάζεται.

Η άλλη χειρόγραφη γραμματική φέρει τον τίτλο «Gramatika prostoeilinska» («γραμματική απλοελληνική»). Συντάχτηκε εξ ολοκλήρου στα βουλγάρικα και περιέχει πολλές λεπτομέρειες. Και εδώ, όπως στη γραμματική του Φ. Βελίεφ (βλ. Β.1.) παρατηρείται προσπάθεια μετάφρασης των ελληνικών γραμματικών όρων. Το βιβλίο ασχολείται κυρίως με την καθαρεύουσα, αλλά έχουν περιγραφεί και μερικά γραμματικά φαινόμενα της δημοτικής. Τύποι της δημοτικής αναφέρονται στο κεφάλαιο, αφιερωμένο στη μορφολογία του ρήματος (π.χ. «Δημώδης Μέλλον – θα γράψω» κτλ.).

Το συντακτικό του Παναγιώτη Ντόμπροβιτς συντάχτηκε σύμφωνα με το *Συντακτικόν της ελληνικής γλώσσης* του Στέφανου Κομμητά και έχει ως αντικείμενο ανάλυσης την καθαρεύουσα. Αποτελείται από 7 μέρη: σύνταξη του ονόματος, σύνταξη του ρήματος, το άρθρο, οι αντωνυμίες, οι προθέσεις, τα επιρρήματα και χρήση των συνδέσμων. Το χειρόγραφο του Δ. Πόππετροφ περιέχει το συντακτικό του Π. Ντόμπροβιτς, με λίγες αλλαγές, κυρίως όσον αφορά στα παραδείγματα για συγκεκριμένους γραμματικούς κανόνες.

Γ.2. Λεξικά

1. Λεξικό του 16ου αιώνα, Βιβλιοθήκη του Βατικανού.
2. Λεξικό του 16ου αιώνα, Εθνική Βιβλιοθήκη «Αγ. Αγ. Κύριλλος και Μεθόδιος», Σόφια.
3. Λεξικό άγνωστου συντάκτη, 1752.
4. Λεξικό του Διονυσίου του Ιστίπ, 1803.
5. Λεξικό άγνωστου συντάκτη, αρχές του 19ου αιώνα.
6. Τα λεξικά του Νεοφύτου Ρίλσκι:
  - 6.1. Ελληνοβουλγαρικό λεξικό
  - 6.2. Βουλγαροελληνικό λεξικό
7. Λεξικό του Στογιάν Πένιοφ, 1842.
8. Ρώσο-βούλγαρο-ελληνικό λεξικό του Κωνσταντίνου Φώτινοφ, 1855.
9. Λεξικό του Στόιτσε Γιάντσεφ, 1876.

Το παλιότερο γνωστό βουλγαροελληνικό λεξικό χρονολογείται από τον 16ο αιώνα και φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού⁶. Περιλαμβάνει 301 λέξεις και εκφράσεις, γραμμένες με ελληνικούς χαρακτήρες, σε έξι φύλλα (134β–139) ενός μεγάλου χειρογράφου. Η μετάφραση των βουλγαρικών λέξεων γίνεται στη δημοτική.

Επίσης από τον 16ο αιώνα χρονολογείται ένα άλλο βουλγαροελληνικό λεξικό, το οποίο βρίσκεται σε φύλλα 34–67, στο επάνω δεξί μέρος των πρώτων (α) σελίδων ενός χειρογράφου ελληνικού ψαλτηρίου. Όλες οι λέξεις είναι γραμμένες με ελληνικούς χαρακτήρες και έχουν μεταφραστεί στη δημοτική.

⁶ Τα στοιχεία παρατίθενται σύμφωνα με τον Stoyanov, 1970: 207.

Το παλιότερο σωζόμενο ελληνοβουλγαρικό λεξικό βρίσκεται στο χειρόγραφο, γνωστό ως “Pazardzischki damaskin” (1752). Οι λέξεις βρίσκονται σε δύο σημεία του βιβλίου και έχουν αποδελτιωθεί από κάποιο κείμενο κατά την ανάγνωσή του, επειδή απαντώνται λέξεις σε άλλες πτώσεις και αριθμούς εκτός από την ονομαστική ενικού. Στη γραφή των ελληνικών λέξεων σημειώνονται πολλά ορθογραφικά λάθη, κυρίως στην απόδοση του [i], του [e] και του [o].

Από τις αρχές του 19ου αιώνα χρονολογείται και ένα άλλο ελληνοβουλγαρικό λεξικό, το οποίο βρίσκεται σε χειρόγραφο που περιέχει ελληνικό αλφαβητάρι και σύντομο αναγνωστικό. Το λεξικό⁷ αρχίζει στη σ. 37 και συνεχίζεται μέχρι το τέλος του βιβλίου (σ.99). Περιλαμβάνει 1700 λέξεις της καθαρεύουσας, ταξινομημένες σε θεματικούς κύκλους.

Ένα από τα μεγαλύτερα ελληνοβουλγαρικά λεξικά κατά την εξεταζόμενη περίοδο είναι αυτό του Διονυσίου του Ιστίπ. Περιλαμβάνει περίπου 14.000 λέξεις, οι οποίες αναφέρονται κατ’ αλφαβητική σειρά που λαμβάνει υπόψη μόνο τα δύο αρχικά γράμματα. Οι περισσότερες λέξεις ανήκουν στη λόγια γλώσσα, αλλά υπάρχουν και μερικές της δημοτικής. Οι λέξεις ερμηνεύονται στα εκκλησιαστικά σλαβονικά ή με ρωσικές ή τουρκικές λέξεις.

Το λεξικό του Σ. Πένιοφ βρίσκεται σε φ. 45-54 του χειρογράφου, γνωστού ως “Achtarov sbornik” περιέχει 200 λέξεις της δημοτικής, καταχωρισμένες κατ’ αλφαβητική σειρά, η οποία λαμβάνει υπόψη μόνο το αρχικό γράμμα.

Το χειρόγραφο ρώσο-βούλγαρο-ελληνικό λεξικό του Κ. Φώτινοφ περιέχει πάνω από 30.000 λήμματα, από το Α μέχρι το Ο (το υπόλοιπο μέρος έχει χαθεί). Πρώτα καταχωρείται η ρωσική λέξη, έπεται η βουλγαρική μετάφρασή της και ύστερα η ελληνική ερμηνεία, η οποία συνήθως γίνεται στην καθαρεύουσα. Εκεί όπου πλάι στη λόγια λέξη υπάρχει αντίστοιχη της δημοτικής, αναφέρεται και αυτή μαζί με τη λόγια.

Το ελληνοβουλγαρικό λεξικό του Σ. Γιάντσεφ βρίσκεται σε φύλλα 43-178 ενός χειρογράφου σημειωματαρίου. Περιλαμβάνει 2.500 περίπου λέξεις και εκφράσεις της δημοτικής, καταχωρισμένες κατ’ αλφαβητική σειρά, η οποία λαμβάνει υπόψη μόνο το αρχικό γράμμα. Παρατηρούνται πολλά ορθογραφικά λάθη, επειδή ο συντάκτης ήξερε τα ελληνικά μόνο προφορικά.

Τα λεξικά του Νεοφύτου Ρίλσκι

Το ελληνοβουλγαρικό και το βουλγαροελληνικό λεξικό του Ν. Ρίλσκι αξίζουν ιδιαίτερη προσοχή και εκτίμηση, επειδή, όπως είχαμε τη δυνατότητα να βεβαιωθούμε, είναι τα πληρέστερα και τα μοναδικά επεξεργασμένα με κάποιες επιστημονικές αρχές της λεξικογραφίας λεξικά, τα οποία συντάχτηκαν από Βούλγαρο πριν την Απελευθέρωση της χώρας (1878). Μετά την Απελευθέρωση συστάθηκε ειδική επιτροπή του Υπουργείου Παιδείας, η οποία έκρινε ότι το βουλγαροελληνικό λεξικό δεν είναι επίκαιρο και ότι η επιστημονική του αξία μειώνεται από τον μεγάλο αριθμό εκκλησιαστικών σλαβονικών λέξεων (μία άδικη κατά τη γνώμη μας κρίση, εάν λάβουμε υπόψη ότι στο λεξικό ερμηνεύονται λέξεις όπως αεροναυτική (!) και ότι οι αναφερόμενες στις ερμηνείες βουλγάρικες λέξεις αποτελούν ανεκτίμητο πλούτο για τη βουλγαρική λεξικογραφία. Θεωρούμε πως το γεγονός ότι αυτό το τεράστιο

⁷ Ο.π., σ. 214-215.

λεξικογραφικό έργο ξεχάστηκε και δεν αξιοποιήθηκε με τον κατάλληλο τρόπο είναι μεγάλη απώλεια για τη βουλγαρική φιλολογική επιστήμη.

Το ελληνοβουλγαρικό λεξικό του Ν. Ρίλσκι

Η σύνταξη του λεξικού αυτού ξεκίνησε το 1819⁸ και η συγκέντρωση του υλικού του συνεχίστηκε μέχρι το 1837. Στο τέλος όμως αυτής της περιόδου εμφανίστηκε ένα σημαντικό πρόβλημα. Οι λέξεις του λεξικού αντικατόπτριζαν την ομιλουμένη γλώσσα, ενώ μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους στην ελληνική γλώσσα άρχισε μία ραγδαία διείσδυση τύπων και λέξεων της λόγιας γλώσσας που επιβάλλονταν σε όλα σχεδόν τα κοινωνικά επίπεδα (εφημερίδες, δημόσια έγγραφα, επίσημη αλληλογραφία κτλ.), πράγμα που κατέστησε το λεξικό μη επίκαιρο. Για το λόγο αυτό ο Ν. Ρίλσκι αναγκάστηκε να διορθώσει το λεξικό και να το συμπληρώσει με λόγιες λέξεις. Το μόνο που έχει απομείνει απ' αυτό το λεξικογραφικό έργο είναι ένας μεγάλος χειρόγραφος τόμος (645 φύλλα), ο οποίος περιέχει το γράμμα Α. Φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Ριλιώτη. Το βιβλίο φέρει τον τίτλο “Λεξικόν της ελληνοβουλγαρικής και σλαβονοβουλγαρικής γλώσσας” (τελειώνει με το “ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Α”). Οι ελληνικές λέξεις μεταφράζονται στα εκκλησιαστικά σλαβονικά, ενώ οι ερμηνείες έγιναν στα βουλγαρικά.

Το βουλγαροελληνικό λεξικό του Ν. Ρίλσκι

Η οδύσσεια αυτού του λεξικού είναι μεγάλη. Το 1838, κατά τη διαμονή του στην Κοπρίβστιτσα, ο Ν. Ρίλσκι άρχισε να μετατρέπει το ελληνοβουλγαρικό λεξικό σε βουλγαροελληνικό, επειδή θεώρησε ότι ένα τέτοιο λεξικό θα ήταν πιο χρήσιμο. Ο Ν. Ρίλσκι κατέβαλε εξαιρετικές προσπάθειες να δει τυπωμένο το έργο της ζωής του, αλλά δυστυχώς το όνειρό του δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Αιτία στάθηκε και ο τρόπος με τον οποίο ο Ρίλσκι επεξεργαζόταν τη λεξικογραφική ύλη - αντί να αποδελτιώνει κάθε λήμμα και, όταν συλλέξει όλα όσα ήθελε να καταγράψει, να τα κατατάξει κατ' αλφαβητική σειρά, αυτός έγραφε όλα τα λήμματα σε τετράδια, κάτι το οποίο δυσκόλευε αρκετά τη διόρθωση και τη συμπλήρωση των λημμάτων. Το 1857 ο Ν. Ρίλσκι άρχισε συνομιλίες για την εκτύπωση του λεξικού με εμπόρους, τυπογράφους, βιβλιοπώλες και διπλωμάτες· ταυτόχρονα ζήτησε και τη βοήθεια της ρωσικής Αγίας Συνόδου και της Ακαδημίας των Επιστημών της Ρωσίας. Το λεξικό όμως δεν είχε αντιγραφεί εξ ολοκλήρου, ενώ κανείς δεν ήθελε να το τυπώσει χωρίς να έχει όλο το χειρόγραφο. Εντωμεταξύ η Ρωσική Ακαδημία των Επιστημών υποστήριξε οικονομικά το λεξικό του Ν. Γκέροφ, οπότε αρνήθηκε να τυπώσει και το λεξικό του Ν. Ρίλσκι. Εμφανίστηκαν και άλλα προβλήματα: είχαν περάσει 30 χρόνια από τότε που άρχισε η σύνταξη του λεξικού· ένα μέρος των λημμάτων έχασε την επικαιρότητά του, ενώ άλλαξε και η ορθογραφία. Όλα αυτά απαιτούσαν νέες διορθώσεις. Η εκτύπωση του λεξικού ξεκίνησε στην Κωνσταντινούπολη μόλις το 1875. Λίγους όμως μήνες μετά στη Βουλγαρία ξέσπασε η Επανάσταση του Απριλίου 1876 και μετά ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-1878, γεγονότα που διέκοψαν για πάντα τις εργασίες του.

⁸ Βλ. τον πρόλογο της εισαγωγής στην ελληνική φωνητική του Ν. Ρίλσκι (παραπάνω, Β.1.).

Το γνωστό ως σήμερα τμήματα του βουλγαροελληνικού λεξικού του Νεοφύτου Ρίλσκι είναι:

1. Εκκλησιαστικό σλαβονικό-ελληνικό λεξικό – βρίσκεται στο βιβλίο του Ν. Ρίλσκι “Christomatija slavjanskago jazika” (Κωνσταντινούπολη 1852).
2. Μερικά λήμματα που τυπώθηκαν σε τρία τεύχη του περιοδικού “Balgarski knizhitzi” (1859-1860).
3. Μερικά τεύχη που τυπώθηκαν το 1875 στην Κωνσταντινούπολη (64 σελίδες του γράμματος Α).
4. Χειρόγραφο αρ.791, φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Αγ. Αγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου, περιέχει λήμματα των γραμμάτων Α-Β και Κ-Ο.
4. Χειρόγραφο αρ.792, φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Αγ. Αγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου, αποτελείται από 53 τετράδια, περιέχει λήμματα των γραμμάτων Β-Ι.

Γ.3. Εγχειρίδια ελληνικής γλώσσας

1. Εγχειρίδιο ελληνικής γλώσσας του Ζαχάρι Κρούσα, 1828.
2. Εγχειρίδιο ελληνικής γλώσσας του Ιβάν Ντιμιτρίεφ, 1831.
3. Εγχειρίδιο ελληνικής γλώσσας του Μιχαήλ Ποπόβιτς, 1834.
4. Εγχειρίδιο ελληνικής γλώσσας του Καλίστ Λούκοφ(;), 1840.
5. Εγχειρίδιο ελληνικής γλώσσας του Καλίστ Λούκοφ, 1841.
6. Εγχειρίδιο ελληνικής γλώσσας του Ζαχάρι Χριστοντούλοφ, 1849.
7. Εγχειρίδιο ελληνικής γλώσσας του Ράινο Ποπόβιτς (;), 1812 (;).
8. Εγχειρίδιο ελληνικής γλώσσας του Ράινο Ποπόβιτς, αρχές του 19ου αιώνα.
9. Εγχειρίδιο ελληνικής γλώσσας άγνωστου συντάκτη, πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα.
10. Εγχειρίδιο ελληνικής γλώσσας άγνωστου συντάκτη, αρχές της δεκαετίας του '40 του 19ου αιώνα.
11. Εγχειρίδιο ελληνικής γλώσσας του Κράστιο Πισούρκα, μέσα του 19ου αιώνα.
12. Εγχειρίδιο ελληνικής γλώσσας άγνωστου συντάκτη, μέσα του 19ου αιώνα.

Αυτά τα 12 χειρόγραφα εγχειρίδια ελληνικής γλώσσας έχουν ποικίλο περιεχόμενο: λεξικά, γνωμικά και παροιμίες, αποσπάσματα της Καινής Διαθήκης κτλ. Το κοινό τους σημείο ωστόσο είναι ότι όλα περιέχουν ελληνοβουλγαρικούς διαλόγους.

Ένα από τα βασικά ερωτήματα που προκύπτει κατά την ανάλυση όλων των βοηθημάτων εκμάθησης της ελληνικής είναι ποια ξενόγλωσσα εγχειρίδια (γραμματικές, συντακτικά, ανθολόγια, διάλογοι) χρησιμοποίησαν οι συντάκτες των βουλγαρικών βοηθημάτων. Το θέμα αυτό βέβαια είναι αντικείμενο ειδικής, χωριστής μελέτης. Όσον αφορά στους διαλόγους, στο στάδιο, στο οποίο βρίσκεται η έρευνά μας, μπορούμε να πούμε τα εξής:

1. Αναμφίβολα μερικοί από τους διαλόγους έχουν γραφτεί από τους Βούλγαρους συντάκτες των βοηθημάτων, επειδή αντικατοπτρίζουν πραγματικότητες της βουλγαρικής φύσης, γεωγραφίας, τρόπου ζωής κτλ.
2. Σε άλλα βιβλία είναι σαφές ότι οι διάλογοι έχουν αναπροσαρμοστεί από παρόμοια ξενόγλωσσα βοηθήματα που περιελάμβαναν ελληνογαλλικούς ή ελληνορωσικούς⁹ διαλόγους.

⁹ Βλ. Stoyanov 1970: 220.

3. Μερικοί από τους διαλόγους στα 12 χειρόγραφα που εξετάζονται σ' αυτό το κεφάλαιο αντιγράφηκαν από το βιβλίο του Χ. Πάβλοβιτς (βλ. Β.3.). Η παρατήρηση αυτή αφορά τα χειρόγραφα του Ζαχάρι Χριστοντούλοφ (αριθμ. 6) και του άγνωστου συντάκτη (αριθμ. 10). Στα χειρόγραφα του Ιβάν Ντιμιτρίεφ (αριθμ. 2) και του Κράστιο Πισούρκα (αριθμ. 11) αντιγράφηκαν οι διάλογοι του Ζαχάρι Κρούσα (αριθμ. 1).

Όπως παρατηρήσαμε στο κεφάλαιο για τους έντυπους ελληνοβουλγαρικούς διαλόγους (βλ. Β.3.), έτσι και στους χειρόγραφους συνήθως τα κείμενα αφορούν θέματα καθημερινής επικοινωνίας (χαιρετισμοί, επισκέψεις σε φίλους, διάλογοι μεταξύ υπηρέτη και αφέντη, γεύμα, περίπατος, διάλογοι για τον καιρό κ.ο.κ.). Τα θέματα αυτά είναι κοινά σ' όλα τα χειρόγραφα βοηθήματα. Διαφέρουν μόνο τα βιβλία του Κ. Λούκοφ (αριθμ. 11) και του άγνωστου συντάκτη (αριθμ. 9), όπου οι διάλογοι ασχολούνται με τις σχέσεις δάσκαλου-μαθητή, με τις υποχρεώσεις και τη συμπεριφορά του φρόνιμου και ευγενή μαθητή κτλ.

Στις περισσότερες περιπτώσεις η γλώσσα των διαλόγων είναι η ομιλουμένη, με συχνή παρέμβαση λόγιων τύπων και καταλήξεων. Ενδιαφέρον κατά τη γνώμη μας παρουσιάζει η προσέγγιση του Ι. Ντιμιτρίεφ (αριθμ. 2) στο θέμα των δύο μορφών της ελληνικής γλώσσας. Ο συντάκτης αναφέρει τις λόγιες λέξεις και αμέσως μετά δίνει εντός παρενθέσεως τις αντίστοιχες δημοτικές ή το αντίθετο, π.χ. «Χαίρομαι δι' αυτό εκ καρδίας (εγκαρδιακά)», «Λοιπόν, θέλω σας συνακολουθήσω έως το σπίτι (οίκον)», «Έχω δουλειά (υπηρεσία)». Σε άλλα βιβλία χρησιμοποιείται η απλή καθαρεύουσα. Η χρήση της παρατηρείται στα χειρόγραφα του Κ. Λούκοφ (αριθμ. 5) και του άγνωστου συντάκτη (αριθμ. 10). Το χειρόγραφο του Μιχαήλ Ποπόβιτς είναι η μόνη περίπτωση, όπου χρησιμοποιείται μόνο η δημοτική, χωρίς κανένα ίχνος επίδρασης της λόγιας γλώσσας.

Πολύ συχνά στα εγχειρίδια αυτά απαντώνται σύντομα (ή ογκωδέστερα) ελληνοβουλγαρικά λεξικά. Στο βιβλίο του Ζ. Κρούσα μετά από κάθε διάλογο (ή "μάθημα", όπως αποκαλεί τους διαλόγους ο ίδιος ο συντάκτης) ακολουθεί λεξικό των άγνωστων λέξεων του διαλόγου. Όλα αυτά τα λεξικά συνοψίζονται σ' ένα μεγαλύτερο (φ.168-178), το οποίο περιλαμβάνει 1500 περίπου άγνωστες λέξεις όλων των διαλόγων. Παρόμοιο λεξικό βρίσκουμε στο χειρόγραφο του Ρ. Ποπόβιτς (αριθμ. 8), όπου περιλαμβάνονται 1459 αριθμημένα ονόματα της δημοτικής, ταξινομημένα σε 29 ομάδες. Στο άλλο χειρόγραφο του Ρ. Ποπόβιτς (αρ.7) μπορεί να βρει κανείς θεματικό λεξικό με 50 ονομασίες ζώων. Λεξικό με ουσιαστικά, διηρημένα σε 10 ομάδες έχει το βιβλίο του άγνωστου συντάκτη (αριθμ. 9). Θεματικό λεξικό με λαϊκές ονομασίες λαχανικών και δημητριακών περιέχει το χειρόγραφο του Κ. Λούκοφ (αριθμ. 4). Στο άλλο χειρόγραφο του ίδιου αναφέρονται 170 ρήματα της δημοτικής, μεταφρασμένα στα βουλγαρικά.

Εκτός από τους διαλόγους και τα λεξικά, τα εγχειρίδια ελληνικής γλώσσας περιέχουν και άλλες χρήσιμες πληροφορίες και αναγνώσματα:

1. Το ανθολόγιο του Ζ. Κρούσα αποτελείται από δίγλωσσο κείμενο με θέματα όπως «Περί των επίγειων σωμάτων», «Περί του χωραφιού» κτλ., γνωστές παροιμίες και γνωμικά, ρητά αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων και πολιτικών. Προτάσεις με γνωμικά και νουθεσίες βρίσκουμε και στο χειρόγραφο αριθμ. 9.
2. Τα δύο χειρόγραφα του Ρ. Ποπόβιτς περιέχουν τους Μύθους του Αισώπου, μεταφρασμένους στα βουλγαρικά.

3. Στο βιβλίο του (το οποίο άλλωστε διαθέτει εξαιρετική διακόσμηση), ο Ζ. Χριστοντούλοφ έχει αντιγράψει ολόκληρο το Ευαγγέλιο κατά Ματθαίον· το ελληνικό κείμενο είναι στη δημοτική, ενώ το βουλγαρικό – σύμφωνα με την έγκυρη μετάφραση του Ν. Ρίλσκι.
4. Στο βιβλίο του ο Ζ. Κρούσα έχει αντιγράψει την εισαγωγή στην ελληνική φωνητική του Ν. Ρίλσκι (βλ. παραπάνω, Β.1.). Κατά τη γνώμη μας η αντιγραφή έγινε κατά τη μαθητεία του Κρούσα στην πόλη Σάμοκοφ (1829–1833), όπου δίδαξε ο Ν. Ρίλσκι. Αυτή είναι η μόνη λογική εξήγηση του γεγονότος ότι το βιβλίο του Ν. Ρίλσκι τυπώθηκε το 1835, ενώ το χειρόγραφο του Ζ. Κρούσα γράφτηκε τουλάχιστον 7 χρόνια νωρίτερα (βλ. το σημείωμα του Κρούσα στο φ. 10, όπου αναφέρεται η χρονολογία 1828).
5. Το εγχειρίδιο του Κ. Λούκοφ (αριθμ. 5) έχει 15 περίπου κεφάλαια, αφιερωμένα στην ελληνική φωνητική, στίξη, στον τονισμό και στη μορφολογία του ονόματος. Παρατηρήσεις για τη μορφολογία του ρήματος και του ονόματος αναφέρονται και στο χειρόγραφο του Ρ. Ποπόβιτς.

Βιβλιογραφία

- Alexieva 1979: Алексиева, А. (1979). Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. - *Studia balcanica*, № 14, 156–180.
- Κωνσταντακοπούλου 1988: Κωνσταντακοπούλου, Α. (1988). Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια. Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη. Ιωάννινα.
- Pogorelov 1925: Погорелов, В. Данииловият четириезичник. - Сборник на БАН, № 17, 1-48.
- Shishmanov 1926: Шишманов, И. (1926). Нови студии из областта на Българското възраждане. В. Априлов, Н. Рилски, Н. Бозвели. - Сборник на БАН, № 21.
- Stoyanov 1970: Стоянов, М. (1970). Гръцко-български учебници и речници. - *Studia balcanica*, № 2, 205-245.

Y o u n g S c i e n t i s t s - Ν έ ο ι Ε π ι σ τ α ή μ ο ν ε ς